

بررسی عوامل جغرافیایی تنش در مرزهای شمالی ایران بر اساس مدل نظری پیتر هاگت

شهناز بازدار^۱ - دکتر زهرا پیشگاهی فرد^۲ - دکتر عبدالرضا فرجی راد^۳

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۵/۱ - تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۹/۱۷

چکیده:

فضای سرزمینی ایران، فراخور جغرافیا و تاریخ پیچیده و متشنج، متشکل از مرزهایی است که در طول دوره‌های مختلف، متزلزل بوده و دربردارنده مسائل گوناگونی در نواحی مرزی است که می‌تواند در روابط ایران با کشورهای پیرامونی، تأثیرگذار باشد. مرزهای شمالی ایران، حاکی از تاریخ طولانی کشمکش و جنگ است که طی معاهدات تحمیلی در مناطقی شکل گرفته‌اند که مملو از عوامل تنش آفرین می‌باشند. بررسی و مطالعه دقیق این عوامل، یکی از ضروریات جهت مناسبات پایدار و سازنده با همسایگان شمالی است. تحقیق حاضر با اتخاذ یک رویکرد علمی در استفاده از مدل نظری پیتر هاگت که یک مدل اثبات شده مبتنی بر دیدگاه جغرافیایی در خصوص عوامل تنش آفرین است به بررسی عوامل جغرافیایی تنش در نواحی مرزی شمال ایران پرداخته که بصورت ترکیبی، یعنی توصیفی-تحلیلی و پیمایشی و با بهره‌گیری از مطالعات کتابخانه‌ای و میدانی از طریق پرسشنامه و تکنیک MCDM در صدد پاسخگویی به این سؤال است که مطابق با مدل پیتر هاگت، مهمترین عوامل جغرافیایی تنش در نواحی مرزی شمال ایران بر حسب اولویت کدامند؟ در نتایج حاصل از پژوهش حاضر، مجموعاً ۳۰ نقطه تنش زا شناسایی شده و در اولویت بندی عوامل دوازده گانه درزمینه ایجاد تنش نیز، عامل "A8(ادعاهای ارضی)" به عنوان مهمترین عامل تنش آفرین بین ایران و همسایگان شمالی در رتبه اول قرار گرفت.

واژگان کلیدی: تنش، ایران، مرزهای شمالی، مدل پیتر هاگت، MCDM

^۱-دانشجوی دکتری، جغرافیای سیاسی، واحد علوم تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران
shahnazbazar@yahoo.com

^۲- استاد، جغرافیای سیاسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران (نویسنده مسئول)

Souror1334@yahoo.com

^۳- دانشیار، جغرافیای سیاسی، واحد علوم تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

مقدمه و طرح مسأله:

پدیده‌های جغرافیایی موجود در مرز کشورهای همسایه همواره به دو صورت مثبت و منفی روابط کشورها را تحت تأثیر قرار می‌دهند. در وجه مثبت باعث همکاری و پیماننامه‌های مشترک می‌شوند و در وجه منفی باعث مشاجره و اختلاف و حتی جنگ بین طرفین می‌گردند. برتری وجه دوم بر وجه نخست، اندیشمندان جغرافیای سیاسی را بر آن داشته است تا به بررسی علل اختلافات مرزی متأثر از عوامل جغرافیایی بین کشورهای همسایه پرداخته و علل جغرافیایی این اختلافات را شناسایی نمایند که منجر به ارائه مدلها و نظریاتی گردیده است. مدل "هایپوتیتکا" از هاگت بهترین مثال در این زمینه است. (امیری و مستجابی سرهنگی، ۱۳۹۳: ۲) کشور ایران نیز از جمله کشورهایی است که به دلیل جغرافیای منحصر به فردش به شدت تحت تأثیر عامل جغرافیا و به تبع آن، ویژگی‌های ژئوپلیتیکی است. (موفقیان و فرجی راد، ۱۳۹۱: ۲) اهمیت جغرافیای ایران موجب شده است که ویژگی‌ها و عناصر جغرافیایی در آن دارای کارکرد سیاسی شوند و ماهیت ژئوپلیتیکی پیدا کنند. در این میان، برخی از عوامل جغرافیایی، امنیت کشور را در مقیاس محلی و منطقه‌ای تهدید می‌کنند. ایران با بیش از ۹۴۰۰ کیلومتر مرز با ۱۵ کشور، پس از روسیه و در کنار چین، دارای بیشترین همسایه در جهان است. گوناگونی فیزیوگرافیک نواحی مرزهایی که در برگیرنده طبیعت کوهستانی، صخره‌ای، بیابانی، کویری، رودخانه‌ای، دریایی، باتلاقی، جنگلی، ماسه زاری، تپه‌ای و ... است، به موازات ناپایداری و کمتر توسعه یافتگی همسایگان، دست به دست هم داده تا چرخه ورود بحران به ایران، چرخه‌ای دائمی جلوه گر شود. بی ثباتی و ناپایداری چشماندازهای سیاسی در بیشتر همسایگان از جمله همسایگان شمالی در خزر به موازات حضور نیروهای اشغالگر قدرت‌های فرامنطقه‌ای در این کشورها مزید بر علت شده و زمینه ساز گستردگی

و فزاینده‌ی تنش میان ایران و همسایگان شده است. جمهوری اسلامی، ناگزیر است برای ایجاد جوّی پایدار در مناسباتش با همسایگان، به حداقل رساندن تنش‌های فی مابین و ایجاد و تقویت زمینه‌های همبستگی با آنان، به دورنما و چشم انداز دقیق تر و محکم تری متکی باشد. (موفقیان، ۱۳۹۱: ۷۸) مرزهای شمالی ایران، حاصل تاریخ معاصر ایران بوده که عمدتاً

زاییده جنگ و بعضاً تحمیلی هستند که در نتیجه جنگ و طی معاهده‌هایی بر ایران تحمیل شده‌اند و به دنبال آن، ادعاها و تفاسیر متفاوت و بعضاً متضاد را مطرح ساخته که سرچشمه بروز تنش می‌باشند. از طرفی وجود گروه‌های انسانی با سازه‌ها و نظام‌های اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی متنوع با دیدگاه‌ها و جهت‌گیری‌های مختلف، رفته رفته شکل‌های جدید و متنوعی از منابع تنش و منازعه را مطرح می‌سازد که در عصر حاضر با توجه به توسعه تکنولوژی و تأثیرات فضای جدید بر روابط کشورها، می‌توانند عامل تشنج و درگیری باشند. بنابراین، بررسی و شناخت این منابع تنش را میان ایران و همسایگان جهت کاهش زمینه‌های بحران و کمک به رفع آنها بر اساس مطالعه دقیق و بهره‌گیری از مدل‌های نظری در ارتباط با عوامل تنش و نیز تعیین اهمیت و اولویت آنها می‌تواند گام مؤثر و کارسازی باشد.

مباحث نظری:

مفهوم شناسی تنش

واژه تنش^۱ به مجموعه‌ای از ایستارها و تمایلاتی چون عدم اعتماد و سوء ظن مربوط می‌شود که مردم و سیاست‌گذاران در قبال طرف‌های دیگر دارند. تنش‌ها به خودی خود موجب اختلاف نمی‌گردند بلکه تنها طرف‌ها را آماده می‌سازند تا در صورت تلاش برای دستیابی به اهداف ناسازگار، رفتاری مبتنی بر اختلاف در پیش گرفته یا از خود نشان دهند. (جعفری ولدانی، ۱۳۹۴: ۱۷) به عبارتی دیگر، تنش معمولاً به خصومت پنهان، ترس، سوء ظن، تصور تضاد منافع و شاید میل سلطه طلبی یا انتقام جوی اشاره دارد. با این حال، تنش لزوماً از سطح گرایش‌ها و ادراکات فراتر نرفته و تعارض عملی آشکار و کوشش‌های بازدارنده را در بر نمی‌گیرد. در فرهنگ اصطلاحات جغرافیای سیاسی - نظامی، از واژه تنش به کشمکش‌های پنهان، تعارض یا وضعی در مناسبات دو کشور، دو گروه یا بین افرادی که ممکن است به قطع روابط آنها منجر شود تعبیر و تعریف شده است. (روشن و فرهادیان، ۱۳۸۵، ۵۹)

^۱-Tension

مرز و فضای سرزمینی کشور

مرز به عنوان خطی است که محدوده سرزمین کشورها را از هم جدا می‌کند. (مختاری هشی و دیگران، ۱۳۹۳: ۲۳۷) مرزهای سیاسی، مهمترین عامل تشخیص و جدایی یک واحد متشکل سیاسی از واحدهای دیگر است. خطوط مرزی ضمن تعیین حدود قلمرو حاکمیت حکومت، تعیین کننده حدود اختیارات دولت آن حکومت نیز هستند. (اخباری و نامی، ۱۳۸۹، ۵) سرزمین، یکی از عناصر بنیادین هر کشوری است و فضای حیاتی تجمعی از افراد انسانی است که برای خود کشوری را به وجود آورده‌اند. (روشن و فرهادیان، ۱۳۸۵، ۱۴۰) سرزمین را می‌توان چهره افقی یا فیزیکی کشور تعریف کرد؛ مفهومی جغرافیایی که با توجه به مفهوم حکومت جنبه سیاسی پیدا می‌کند و با توجه به آن، مفهوم ملت به عنوان پدیده سیاسی- جغرافیایی را واقعیت می‌بخشد. (حافظ نیا و دیگران، ۱۳۸۹: ۹۴) این مفهوم، پهنه فیزیکی یک سیستم سیاسی را معرفی می‌کند که در حکومتی ملتی و یا در بخشی از آن که از گونه‌ای اقتدار برخوردار باشد قوام می‌گیرد. (مجته‌زاده، ۱۳۹۱: ۴۴) حکومت، در سرزمین مشخصی متمرکز شده و قدرت خود را اعمال کرده و یا تلاش در اعمال آن دارد. (مویر، ۱۳۹۰: ۸۸)

مرزهای تحمیلی

به خطوط مرزی که بدون توجه به سیمای فرهنگی ناحیه و تنها بر اثر سیاست بین‌الملل به وجود آمده‌اند مرزهای تحمیلی گفته می‌شود. در نتیجه ترسیم این خطوط مرزی، مردمی که از یک قوم و نژاد بوده، زبان و فرهنگ مشترک دارند از یکدیگر جدا شده و تحت لوای حکومت‌های جداگانه به سر می‌برند. (اخباری و نامی، ۱۳۸۹، ۹)

تشریح مدل نظری پیتر هاگت

پیتر هاگت معتقد است که موجودیت کشورها در معرض موقعیت دائم فشار و تنش بین حکومت‌ها قرار دارد. (هاگت، ۱۳۹۱: ۳۷۰) در مدلی که پیتر هاگت، جغرافیدان بریتانیایی، تهیه کرده منابع جغرافیایی بسیاری از تنش‌های بین‌المللی در یک کشور فرضی به نام هایپوتیتیکا به نمایش گذارده شده است. (درایسدل و اچ. بلیک، ۱۳۷۴: ۱۴) هاگت در مدل خود به بیان

عوامل جغرافیایی و ژئوپلیتیکی تنش را در روابط کشورها پرداخته است و در مقایسه با سایر نظریه‌های دیگر تأکید بیشتری بر متغیرهای فضایی و مکانی داشته است. مدل پیتر هاگت، تلاشی است در راستای مطالعه عوامل جغرافیایی تنش را در روابط و مناسبات میان کشورها. این مدل، تضمین کننده کشوری فرضی است به نام‌های «پوتیتکا» دارای مجموعه‌ای از وضعیت‌های اختصاصی که موجب پیدایش مشاجرت با همسایگانش می‌شوند. این کشور فرضی دارای دوازده نقطه بالقوه تنش را در روابط با همسایگانش می‌باشد. هاگت این مدل را برای اولین بار در سال ۱۹۷۲ میلادی در چاپ اول کتاب "جغرافیا: ترکیبی نو" ارائه داد. این مدل بدون تغییر در چاپ‌های بعدی کتاب در سال‌های ۱۹۷۵ و ۱۹۸۳ و ۱۹۹۵ میلادی نیز ذکر شده است. همچنین در کتاب جدید پیتر هاگت به نام **جغرافیا: ترکیبی جهانی** که در سال ۲۰۰۱ میلادی به چاپ رسیده است مورد اشاره قرار گرفته است. (قربانی نژاد و دیگران، ۱۳۹۲، ۱۶۶)

اولین عامل تنش در مدل پیتر هاگت، محصور در خشکی بودن است؛ به طوری که کشور، دسترسی مستقیم به اقیانوس‌های جهان ندارد. حدود یک پنجم از کشورهای دنیا در خشکی احاطه شده‌اند و برای عبور کالاهای خود از کشور خارجی باید ترتیبات خاص ترانزیتی بدهند. (هاگت، ۱۳۹۱:۳۷۳) به عبارتی کشورهایی که به دلیل محصور ماندن میان کشورهای همسایه از دسترسی به «دریاهای آزاد» محروم هستند به کشورهای بدون ساحل یا خشکی بست^۱ معروفند. این کشورها برای دسترسی به دریا هیچ راهی جز عبور از سرزمین کشور دیگری که سر راه آنها واقع شده است، ندارند. مشکل دوم به استفاده از مرز آب‌پخش^۲ ضمن تحدید خط تقسیم بین‌المللی^۳ مربوط می‌شود. این معضل متأثر از پیچیدگی‌های هیدرولوژیکی نواحی مرزی است. مشکل سوم کشور هایپوتیتکا با همسایگانش بر سر سیستم رودخانه‌ای و علامتگذاری رودهای مرزی است؛ رودخانه‌ها به عنوان حدود و ثغور مرز بین‌المللی بین کشور-های کنار رودخانه‌ها به کار رفته‌اند که از لحاظ تعیین عینی می‌باشند. ولی آشکارترین محدودیت رودخانه‌ها بعنوان مرز این است که ناپایدار است. (Prescott&Triggs,2008.215-217) این

1- Land-locked ststes

2- Watershed Boundray

3- International Dividing Line

تغییر و ناپایدار بودن مرزها به دلایلی همچون «تغییر مجرای سفلی رود» و «چند شاخه بودن مسیر رود و نوسان عرض رود» موجب تنش بین همسایگان می‌شود. مشکل چهارم به تعیین مرز در پهنه‌های وسیع آب در معابر قابل کشتیرانی برمی‌گردد. از معایب پذیرفتن خط متساوی الفاصله به عنوان مرز رودخانه آن است که هیچ دلایلی مورد ملاحظه قرار نگیرد مبنی بر اینکه رودخانه ممکن است در امتداد آبراه‌های قابل کشتیرانی باشد که لزوماً نشان دهنده خط میانه^۱ نباشد. در حالی که میانه کانال ممکن است مرز قانونی را معین کند. (Ibid,217)

در حالی که چنین دلایل محکمی برای اتخاذ یک مرز وجود دارد که نیازهای کشتیرانی را بهتر برآورده کند با این وجود عدم تعیین یا عدم پذیرفتن مرز در معابر قابل کشتیرانی اختلافاتی را بین کشورها بوجود آورده است. مشکل پنجم از جریان رودی که سفلی آن از قلمرو کشور دیگری وارد «هایپوتیکا» می‌شود، ناشی می‌گردد. امکان دارد آب این رود در قسمت علیا ذخیره یا بیش از حد به مصرف برسد و برای آبیاری مکان‌های سفلی رود مشکلاتی جدی ایجاد کند. (Haggett,2001.525) کشمکش بر سر آب می‌تواند بنابه دلایل گوناگونی روی دهد. دلیل اول به مالکیت آب برمی‌گردد، زیرا برخی آن را یک دارایی مشترک و برخی آن را مالکیت خصوصی خود تلقی می‌کنند، دومین دلیل به کمیاب بودن این منابع مربوط می‌شود، سومین دلیلی که می‌توان در این زمینه ارائه داد به نقش آب در توسعه مربوط می‌شود، نمونه بارز آن ساخت سدهای بزرگ است. (Larrie,2007.753-907) ششمین عامل به یک گروه اقلیت زبانی که در امتداد مرز مستقر هستند، ارتباط دارد. این گروه اقلیت به اکثریتی که در آن سوی مرز در کشور همسایه زندگی می‌کنند، وابسته هستند و تمایل دارند به آنها بپیوندند و این امر می‌تواند موجب تنش‌های بین‌المللی گردد. (کاظمی، ۱۳۸۴: ۲۴۰) هفتمین عامل یکی دیگر از عوامل ایجاد تنش و ناامنی در رابطه با اقلیت‌ها مربوط به یک گروه قومی مشخص است که نیمی از آن در کشور فرضی و نیمی دیگر آنها در کشور همسایه زندگی می‌کنند. (Haggett,2000.525) این گروه در هر دو کشور اقلیت محسوب می‌شوند. بنابراین گروه قومی مذکور میل دارند که مرزهای سیاسی موجود را تغییر داده و با تشکیل سرزمین واحد و یکپارچه برای خود دولت مستقلی را بوجود آورند. داعیه استقلال این اقلیت می‌تواند

---

1 -Median Line

یک کانون کشمکش و مناقشه را ایجاد کند. (کاظمی، ۱۳۸۴: ۲۴۱) در هشتمین مورد هر جا رمه‌داران کوچ‌نشین برای تغذیه دام‌های خود در جستجوی مراتع فصلی از مرزها می‌گذرند ممکن است تصادفات کوچک مقیاسی پدید آید. (هاگت: ۱۳۹۱: ۷۷-۳۷۶) در نهمین عامل اقلیت‌های مختلف درون کشور بیشتر مشکل داخلی ایجاد می‌کنند تا بین‌المللی. این نوع کشمکش بیشتر از طرف اقلیت‌هایی که در داخل یک جامعه، پیروزمندانه توانسته‌اند به «سرزمین‌های خوب» دست بیابند و در آن به صورت کانون‌های متمرکز اقامت اختیار کرده و به ایجاد استحقاقاتی چند توفیق یافته‌اند ایجاد می‌شود. (ژرژ، ۱۳۷۴: ۱۹) داعیه استقلال این اقلیت منسجم موجب پیدایش نهضت‌هایی در داخل کشور فرضی شده است، اما اگر این حرکت جدایی‌طلبی از پشتیبانی نیروهای خارجی برخوردار باشند آنگاه تبدیل به یک مسأله ژئوپلیتیکی و مشکل آفرین می‌شود. (کاظمی، ۱۳۸۴: ۲۴۲) دهمین مشکل به جایگزینی محتویات منابع مهم از لحاظ بین‌المللی در کشور فرضی مربوط می‌شود. امکان دارد این وضع مالکیت یک منبع استراتژیک «مانند اورانیوم، نفت، گاز و کرومیوم» مهم و بحرانی یا یک منبع فرهنگی شاخص باشد. یازدهمین مشکل برعکس مشکل دهم است. در این مورد فرض می‌شود کشور ما چنان موقعیت و قدرت حیاتی نسبت به هویت و بقای خود دارد که برای تداوم استثنایی به منظور حفظ این موقعیت، آمادگی دارد. (هاگت، ۱۳۹۱: ۳۷۷) آخرین عامل (مشکل دوازدهم) آن است که به یاد داشته باشیم که منابع منازعه بین‌المللی متحول می‌شوند. تا به حال منازعات قانونی بر سر باروری ابر به منظور تأمین باران در معدودی از جامعه‌های دشت‌های کبیر ایالات متحده آمریکا اتفاق افتاده است، اما با پیشرفت تکنولوژی نتایج حاصل از آن تا سطح بین‌المللی گسترش می‌یابد. (همان، ۳۷۸)

محدوده مورد مطالعه (مرزهای شمالی ایران)

ایران، از سمت شمال با کشورهای آذربایجان، ارمنستان، ترکمنستان، قزاقستان و فدراسیون روسیه همسایه است. مرزهای کنونی ایران در این محور، حاصل جنگ‌های ایران و روس بوده ایران و روس بوده و در نتیجه دو عهدنامه ترکمنچای و گلستان شکل گرفته که طی آن، سرزمین‌های وسیعی در آسیای مرکزی و قفقاز که قبلاً بخشی از خاک ایران محسوب می‌شدند از سرزمین ایران جدا شدند و بعدها قراردادهای دیگری نیز بین ایران و شوروی

سوسیالیستی به انعقاد رسید که عمدتاً در خصوص مسائل حقوقی مرزها بوده است. تاریخ دو قرن گذشته ایران بیانگر این حقیقت است که منطقه استراتژیک قفقاز و آسیای مرکزی با تجاوز نظامی به تصرف روسها درآمد و از قلمروی جغرافیایی ایران جدا شد. (حافظ نیا، ۱۳۸۷: ۳۳) تا قبل از فروپاشی شوروی، ایران در محور شمال تنها با یک کشور همسایه بود اما پس از فروپاشی، با پنج کشور مرز آبی و خشکی دارد. جمهوری آذربایجان از سمت شمال غربی دارای ۷۵۶/۸ کیلومتر خط مرزی مشترک (۱۷۸/۷ کیلومتر مرز خشکی و ۵۷۸/۱ کیلومتر مرز آبی) با ایران می‌باشد. کشور ارمنستان ۴۵ کیلومتر مرز مشترک با کشور ایران دارد. کل مرز ایران و ارمنستان را رود ارس تشکیل می‌دهد. کشور ترکمنستان ۱۱۸۹/۹ کیلومتر مرز مشترک با ایران دارد که از این میزان ۷۸۶ کیلومتر آن را مرز خشکی و ۴۰۳/۹ کیلومتر آن را مرز آبی تشکیل می‌دهد. (اخباری و نامی، ۱۳۸۹، ۱۶۶ - ۱۶۸) از دیگر همسایه‌های شمالی ایران، روسیه و قزاقستان هستند که تنها ارتباط سرزمینی آنها با ایران، دریای خزر است و در این دریا دارای مرز مشترک با ایران می‌باشند و مرز خشکی با ایران ندارند.

داده ها، روش و مراحل پژوهش

تحقیق حاضر از نظر هدف از نوع تحقیقات کاربردی و به لحاظ ماهیت در چارچوب تحقیقات توصیفی- تحلیلی و پیمایشی و روش حل مسائل، تصمیم گیری چند معیاره (MCDM) یا Making Decision Criteria Multiple می‌باشد که به دو شیوه کیفی و سپس کمی و با رویکرد نظری، به بررسی متغیرهای تحقیق در حیطه موضوع مورد مطالعه جهت دستیابی به اهداف تحقیق و استدلال منطقی بر پایه تجزیه و تحلیل مصادیق و براهین علمی پرداخته است. در این راستا جهت گردآوری داده‌ها و اطلاعات مورد نیاز، به صورت نظری و فیش برداری از منابع مختلف اعم از کتب داخلی و خارجی، مقالات و پایان نامه‌ها به شیوه کتابخانه‌ای و نیز به شیوه میدانی و پرسشنامه عمل شده است که محقق ضمن تدوین و تنظیم مبانی و ادبیات تحقیق و تشریح مدل مطالعاتی تحقیق به منظور بکارگیری آن در محدوده مورد مطالعه، به محیط شناسی تحقیق به شکل مطالعه موقعیت محدوده مورد مطالعه جهت بررسی وضع موجود پرداخته، سپس در پی تطبیق اجزاء و عوامل مدل مورد مطالعه در

خصوص موضوع تحقیق در محدوده مورد مطالعه با بهره‌گیری از داده‌های کمی و کیفی و شیوه استنباطی و تحلیل و تبیین این عوامل و اولیت بندی آنها برآمده است.

تجزیه و تحلیل و یافته‌ها

منابع تنش در محدوده مرزهای شمالی ایران در تطبیق با مدل پیتر هاگت

بر اساس مدل پیتر هاگت و عوامل جغرافیایی مؤثر در ایجاد تنش، منابع تنش موجود را در خصوص مرزهای شمالی ایران و همسایگان، طبق شاخص‌های مشخص می‌توان تبیین نمود:

الف- تمایل دولت محصور در خشکی برای دسترسی به آب‌های آزاد از طریق فضای

سرزمینی کشور یا کشورهای همسایه

هر چند ایران از کشورهای محصور در خشکی محسوب نمی‌شود اما در خصوص همسایگان شمالی، این مشکل طبق مدل پیتر هاگت بصورت "فشار خارجی" وجود دارد. محور شمالی ایران، فراخور جغرافیای طبیعی و انسانی از اهمیت ژئوپلیتیک و ژئواستراتژیک برخوردار است و با وجود سه حوزه مهم یعنی آسیای مرکزی و قفقاز و نیز حوزه ژئوپلیتیک خزر که پیوند دهنده دو حوزه قبلی می‌باشد مسائل نوینی در مباحث ژئوپلیتیک و روابط بین‌الملل مطرح ساخته است. کشورهای نوظهور در این حوزه‌ها در روابط خود با ایران هرکدام بنا به مسائل و ادعاهای مطرح شده دارای زمینه‌هایی از تنش‌ها و منازعات هستند که ریشه در جغرافیای این منطقه داشته و ارتباط ایران با این کشورها ناگزیر تحت تأثیر این عوامل می‌باشد. ایران به دلیل داشتن سواحل طولانی در آب‌های جنوب، از موقعیت ممتازی نسبت به همسایگان بخصوص کشورهایی که به این آب‌ها راه ندارند برخوردار است و در این عامل دچار مشکل نیست. اما در محور شمالی، که بجز روسیه که به اقیانوس راه دارد بقیه کشورهای همجوار شمال ایران فاقد موقعیت دسترسی مستقیم به آب‌های آزاد هستند و از آنجا که ایران مناسب‌ترین مسیر برای این کشورها جهت دسترسی به آب‌های جنوب می‌باشد لذا گذر از سرزمین ایران و بهره‌مندی از فضای سرزمینی ایران بسیار مهم است. همانطور که در دوران روسیه تزار، ایران به دلیل موقعیت سواحل جنوبی در استراتژی سرزمینی روسها از اهمیت استراتژیک برخوردار بوده و این امر، مستمسکی برای تجاوز و جنگ با ایران بوده است. کشور آذربایجان از موقعیت بهتری برخوردار است و برای تماس با خارج به ایران و روسیه و سایر همسایگان خود وابسته

است. ترکمنستان نیز همانند جمهوری آذربایجان از موقعیت برّی برخوردار است و ضمن ایفای نقش ترانزیت برای همسایگان خود در آسیای مرکزی، برای ارتباط با دنیای خارج به همسایگان به ویژه ایران وابسته است. (احمدی پور و دیگران، ۱۳۸۹: ۳۲-۲۹) کشور ترکمنستان یک کشور محصور در خشکی است که برای دستیابی به دریاهای آزاد و ارتباط با کشورهای دیگر وابسته به همسایگان خود می‌باشد. در بین همسایگان کشور ترکمنستان، ایران جایگاه برجسته-ای را به خود اختصاص داده است، زیرا نزدیک‌ترین و کم هزینه‌ترین مسیر دسترسی این کشور به دریای آزاد می‌باشد. (جان پرور و محرو، ۱۳۸۹: ۲۳۶) یکی از مشکلات ژئوپلیتیکی قزاقستان همانند دیگر کشورهای آسیای مرکزی و خزر عدم دسترسی به دریای آزاد و محصور بودن در خشکی است. (احمدی پور و دیگران، ۱۳۸۹: ۳۷) واقعیت تلخ جغرافیایی ارمنستان، عدم دسترسی به دریاهای آزاد است. به نظر می‌رسد استفاده از امکانات همسایه جنوبی یعنی ایران مناسب‌ترین راه برای دسترسی به آبهای آزاد باشد. (روشندل و قلی پور، ۱۳۷۷: ۱۰۱-۱) موقعیت جغرافیایی و فضای سرزمینی ایران به صورت یک پدیده ثابت بروز کرده است و حتی در دوران معاصر موضوع رقابت قدرت‌های جهانی بوده است و به نظر می‌رسد این نقش آفرینی تا تداوم ضعف نهاد حکومت و فقدان اقتدار ملی همچنان ادامه پیدا کند. (حافظ نیا، ۱۳۸۷: ۴۸)

۱- خط تقسیم آب (آب پخشان)

رشته کوه یا منطقه برجسته‌ای واقع در میان حوضه و یا آبگیر دو یا چند رودخانه که شاخه رودخانه‌های مزبور را از یکدیگر جدا می‌سازد. به این واژه خط الرأس نیز گفته می‌شود. (فرهنگ گیاتشناسی، ۱۳۸۶: ۲) در واقع، آب پخشان، خطی است که دو حوضه آبریز را از هم جدا می‌کند. (روشن و فرهادیان، ۱۳۸۵: ۱) گرچه از بین انواع مرز، رشته کوه به عنوان بهترین نوع مرزهای طبیعی محسوب می‌گردد اما به دلیل عمل پدیده فرسایش هر چند در دراز مدت، مکان‌هایی که در آنجا خط الرأس کوهها به عنوان خط مرزی تعیین می‌شود می‌تواند دچار تغییر شده و بین کشورها مشکل ساز باشد. این عامل، مطابق با مدل پیتر هاگت بصورت "فشار داخلی" مطرح می‌باشد یعنی با عمل این مؤلفه بصورت طبیعی به داخل مرز برای کشورها عامل فشار به داخل محسوب می‌گردد. با توجه به این عامل، ایران در بخش‌هایی از

مرزهای خود با همسایگان مواجه با این مورد است. هر چند بسیار ناچیز و بسیار اندک در بخش‌هایی از مرز ایران با آذربایجان که یک محدوده بسیار کم وسعتی که به لحاظ اهمیت چندان قابل توجه نیست. البته چون این ارتفاعات که بخشی از ارتفاعات آذربایجان هستند که چندان از گستردگی برخوردار نیستند لذا اثر این عامل در زمینه ایجاد تنش در محور شمالی ایران مد نظر قرار نمی‌گیرد.

۲- تغییر مرز بین‌المللی به دلیل تغییر مسیر رودخانه

رودخانه به دلیل تغییر مسیر، ناپایدارترین مرز طبیعی است. تغییر بستر رودخانه‌های مرزی به وسیله عوامل طبیعی و انسانی (آنتروپوژن) می‌تواند منجر به آثار ژئوپلتیک و سیاسی در مرزها شود و امنیت سازه‌های عمرانی در مرز و حتی سکونت گاه‌های انسانی را در معرض تهدید قرار دهد. از طرف دیگر با تغییر بستر رودخانه، خطوط مرزی نیز تغییر می‌یابد و طبق پروتکل‌های مرزی در هر موقعیتی که رودخانه با تغییر مسیر رو به رو باشد، همان نقطه خط مرزی تلقی می‌شود. (بهنیافر و قنبرزاده، ۱۳۸۹: ۲۰۵) ارس، خط مرز آبی بین ایران و جمهوری ارمنستان در حد فاصل بین دو استان آذربایجان شرقی و سیونیک، محسوب و شناخته می‌شود. (مؤسسه ابرار معاصر، ۱۳۸۶: ۳۴۲) این رود از محل تلاقی رودخانه ارس و قره سوی سفلی مرز میان ایران، ترکیه و آذربایجان آغاز می‌شود. از این محل که دار کلان یا دیم قشلاق نام دارد مرز ایران و آذربایجان در امتداد رود ارس تا آبادی قره دونی امتداد می‌یابد. از این نقطه رودخانه ارس وارد خاک آذربایجان شده و خط مرز به سمت جنوب شرقی در دشت مغان امتداد می‌یابد. در تمام بخش مرزی رودخانه ۱۰۷۲ کیلومتری ارس، مرز میان ایران و کشورهای همسایه شمالی، خط منصف رودخانه است که بخش‌هایی از آن طی قراردادهایی متفاوت است. (پیشگاهی فرد، ۱۳۸۴: ۱۲۸) البته مرحله تغییر بستر ارس هنوز شروع نشده اما در درازمدت می‌تواند ایجاد مسأله نماید.

هریرود (تجن) به عنوان یک مرز طبیعی بین ایران و ترکمنستان از محل پل خاتون شروع شده و تا انتهای شمال شرق شهرستان سرخس امتداد می‌یابد. از لحاظ سیکل فرسایش هریرود در نقطه مرزی به مرحله پیری رسیده و شروع به مآندرهای زیاد از نوع محاط و دشتی می‌کند. از آنجا که رودخانه‌ها حالت دینامیکی دارند قلمداد کردن آنها به عنوان خط مرزی با

مشکلات زیادی روبرو می‌شود. زیرا رودخانه‌ها در طی زمان با تغییر بستر و تحولات مورفولوژیک در حواشی مواجه‌اند. مهمترین عوامل تغییر بستر هریرود شامل (گسل هریرود، ژنتیک رودخانه، توپوگرافی و فیزیوگرافی منطقه، شرایط هیدرولوژیکی، جنس و بافت خاک، سازند زمین شناسی) و عوامل آنتروپوژنیک (سکونتگاه‌های مرزی، تشدید کاربری زمین به کشاورزی، دامداری و ... شخم اراضی تا حاشیه رودخانه، تخریب پوشش گیاهی حاشیه رودخانه، فقدان برنامه ریزی در استقرار سکونتگاه‌های مرزی) می‌باشد. (بهنیافر و قنبر زاده، ۱۳۸۹: ۲۱۲-۲۱۰) اترک در بخش جنوب غربی ترکمنستان جریان دارد.

رودخانه اترک با ۵۳۵ کیلومتر طول مسیر، از ارتفاعات قوچان در خراسان رضوی سر چشمه می‌گیرد و در شمال شهر آق قلا وارد ترکمنستان می‌شود و در نهایت به دریای خزر می‌ریزد. این رودخانه ۱۹۰ کیلومتر از مرز ایران و ترکمنستان را تشکیل می‌دهد. چندین شاخه رود به اترک می‌ریزد که بزرگترین آن‌ها سومبار است. (صالح نیا، ۱۳۸۹: ۳۷۵)

۳- اختلاف در تعیین مرز و چگونگی بهره برداری از دریاچه مشترک

در این خصوص، عمده ترین مشکل ایران در محور شمالی یعنی خزر می‌باشد. البته در صورت احتساب آن به عنوان دریاچه که اکثر قریب به اتفاق بر این موضوع تأکید دارند چهارمین عامل جغرافیایی تنش مطابق مدل پیتر هاگت در این بخش صدق خواهد نمود. در واقع، خزر، یکی از مهمترین چالش‌های جغرافیایی در خصوص مرزهای شمالی کشور به حساب می‌آید. بحث رژیم حقوقی، به علت عدم هماهنگی کشورهای ساحلی سبب گردیده تا زمان حاضر، دستیابی به یک رژیم حقوقی جامع در مورد دریای خزر ناممکن گردد. درحقیقت از آنجایی که موضوع اختلاف کشورهای ساحلی کنترل و تصرف یک یا چند عامل جغرافیایی در این دریا می‌باشد، این مسأله سبب گردیده که این اختلاف بصورت یک مناقشه پایدار در سطح منطقه باقی بماند. (حافظ نیا، ۱۳۹۰، ۱۲۸) ترکمنستان در سال ۱۹۹۳ با اقدامی یک جانبه، حدود مرزی خود در خزر را تعیین نمود که این اقدام، مغایر با نظام حقوقی دریاها و نقض کامل حقوق بین‌الملل و قرارداد مینسک به شمار می‌آید. (مؤسسه ابرار معاصر، ۱۳۸۶: ۸۶) در خصوص رژیم حقوقی، موضع آذربایجان، تقسیم خزر به پنج قسمت است که در قانون اساسی آن کشور نیز از سهم خود به عنوان «منطقه ملی» آذربایجان در خزر یاد کرده است. موضع

قزاقستان، ایجاد رژیم منطبق بر رژیم حقوق بین‌الملل دریاهاست. ایران و روسیه بیشترین تمایل را به مشاء بودن دریا دارند. (پیشگامی فرد، ۱۳۸۴: ۱۱۲)

۴- ربودن آب علیای رود توسط کشور فرادست رودخانه

یکی دیگر از زمینه‌های تنش ایران با برخی کشورهای همجوار می‌تواند بحث هیدرو-پلیتیک رودخانه‌های مرزی باشد که هر چند در حال حاضر چندان حاد به نظر نمی‌آید اما با توجه به مسائل آب در آینده از اهمیت برخوردارند. ایران در ۵۳ درصد رودخانه‌های مرزی، موقعیت بالادست و در ۴۷ درصد، موقعیت پایین دست دارد. بنابراین، باید راهبرد واحد و هماهنگی در قبال رودخانه‌های مرزی اتخاذ گردد. (احمدی دهکاء و سلیمی، ۱۳۹۲: ۱۰)

مهمترین مسأله در این رودخانه‌ها، بهره برداری از آب رودخانه به عنوان مصرف آبیاری یا تولید انرژی و احداث سد‌هاست. مسأله دیگر در این مورد حقوق کشتیرانی است. طبق مدل پیتر هاگت تأثیر این مؤلفه بصورت "فشار خارجی" می‌باشد. رودهای ورودی و خروجی ایران، عمدتاً در محورهای شمالی، دارای این وضعیت هستند.

رود ارس که از ترکیه سرچشمه می‌گیرد جزء رودخانه‌های ورودی محسوب می‌گردد که ۴۷۵ کیلومتر از آن مرز بین ایران، ارمنستان و آذربایجان را تشکیل می‌دهد. بهره برداری از آب ارس به نسبت مساوی ۵۰-۵۰ بین ایران و کشورهای همسایه تقسیم شده است (Daneshname.roshd.ir). در این مورد ایران موقعیت پایین دستی دارد. رودخانه آستارا چای از ارتفاعات مشترک ایران و آذربایجان در شمال غربی ایران سرچشمه گرفته و سالیانه حدود ۷۰ میلیون متر مکعب را به خزر می‌ریزد. این رودخانه قسمت اعظمی از مسیر خود را در مرز دو کشور طی می‌کند و تا کنون هیچ پروتکل رسمی جهت بهره برداری از آب آن بین دو کشور منعقد نشده است. رودخانه اترک از بخش اترک خارجی از خاک ترکمنستان سرچشمه گرفته و بزرگترین شاخه آن رودخانه سمبار است و اترک داخلی که در داخل ایران جریان دارد تشکیل یافته است. این دو شاخه در محلی به نام چات تلاقی کرده و پس از طی ۸۰ کیلومتر مرز دو کشور در محلی به نام داشلی یرون به طرف ترکمنستان تغییر مسیر داده و وارد خزر می‌شود. حجم جریان سالیانه در محل چات حدود ۴۴۰ میلیون متر مکعب است که ۲۲۰ میلیون متر مکعب از آن سهم ایران است و ۸۵ میلیون متر مکعب در حال حاضر در

دست بهره برداری است. این رودخانه جزء رودخانه‌های خروجی محسوب می‌گردد. رودخانه‌های خراسان شمالی عمدتاً بصورت متوالی از ایران سرچشمه گرفته و با برآورد سالیانه حدود ۱۲۰ میلیون متر مکعب از کشور خارج و وارد خاک ترکمنستان می‌شوند. از جمله این رودها رود شورلق، چهچهه، رودخانه قره تیکان، رودخانه کلات، رودخانه بارسو، رودخانه زنگلانو و رودخانه درون گر هستند. (عزتی، ۱۳۸۹:۱۴۱)

۵- گسترش سرزمینی و فضایی یک گروه واحد قومی - زبانی در دو سوی مرز بین‌المللی از نظر آقای پیتر هاگت موقعیت جغرافیایی اقوام در مناطق مرزی بین کشورها می‌تواند به شکل بالقوه عامل تنش باشد. تأثیر فضایی این عامل مطابق مدل پیتر هاگت بصورت "فشار داخلی" است. مناقشات قومی با پایان جنگ سرد تشدید شده و پشتیبانی جدید بین‌المللی از اصل تعیین سرنوشت برای گروه‌های قومی، مرزهای ملی را به هم ریخته و اقتدار رژیم‌های بومی خاورمیانه و پیرامون آن را با مشکل مواجه ساخته است. (عزتی، ۱۳۸۹:۱۹) این مورد در محورهای شمالی فضای سرزمینی ایران مشهود است. در این بخش سه گروه قومی-زبانی مشخص یعنی آذریها، تالشی‌ها و ترکمن‌ها ساکنند که در دو سوی مرز دارای گسترش فضایی می‌باشند. گروه آذری که پس از فارس‌ها در ترکیب ملی ایران قرار دارد در بخش شمال غربی ایران در استان‌های آذربایجان غربی، آذربایجان شرقی، اردبیل و زنجان استقرار داشته و ادامه آن به استان همدان و غرب گیلان گسترش یافته است. منطقه آذری نشین ایران با آذری‌های قفقاز در سه متغیر زبان، قومیت و مذهب همسانند؛ زیرا قبل از معاهدات گلستان و ترکمن-چای آنها به صورت یکپارچه بخشی از ایران تاریخی و باستانی را تشکیل می‌دادند. (حافظ نیا، ۱۳۸۷: ۱۵۹-۱۵۸) در حال حاضر این قوم در دو سوی مرزهای ایران و جمهوری آذربایجان پراکنده‌اند و وجوه مشترک بیشتری با یکدیگر دارند. قوم تالش که به استناد منابع و شواهد بسیار، بازمانده بلافصل (کادوس) باستان می‌باشند در منطقه وسیعی از سرزمین اجداد خود که از رودبار تا رودخانه کورا در خاک جمهوری آذربایجان امتداد دارد سکونت دارند. حدود جغرافیایی تالش بزرگ از طرف غربی: ارس، مغان، دره شاهرود، خلخال، قافلان کوه، رودبار و حد شرقی آن دریای کاسپین است و حدود شمالی تالش را رودخانه کورا دانسته‌اند و برخی نیز همچون اورانسکی معتقدند که تالش‌ها در شمال با تات‌ها در تماس بوده‌اند و تات‌ها قلمرو

شان به باکو می‌رسیده است. (نصرتی و بازدار، ۱۳۹۴: ۲) اکنون بخش اعظم این قوم در آنسوی مرز در جمهوری آذربایجان ساکن هستند. ترکمن‌ها از دیگر اقوام این بخش هستند که در سده‌های میانه از آسیای مرکزی به ایران آمده‌اند. ترکمنان در اصل، هفت ایل بوده‌اند که اکنون سه طایفه از آنها (بموت، تکه و گوکلان) در ترکمن صحرای ایران، گنبد کاووس و بخش‌هایی از خراسان شمالی و شمال بجنورد و بقیه در ترکمنستان سکونت دارند. اکثر طایفه تکه در آنسوی مرز در کشور ترکمنستان زندگی می‌کنند. (مؤسسه ابرار معاصر، ۱۳۸۶: ۱۰۸)

۶- حمایت از گروه اقلیت وابسته به گروه اکثریت در آن سوی مرز

مهمترین گروه‌های اقلیت در داخل فضای سرزمینی ایران مربوط به اقلیت‌های دینی - مذهبی است. هرچند آمار چندان دقیقی از اقلیت‌ها در ایران یافت نمی‌شود ولی از میان آنها اقلیت مذهبی اهل سنت به لحاظ کمیت و موقعیت جغرافیایی که اکثراً در نواحی مرزی کشور ساکن هستند از اهمیت زیادی برخوردارند و سایر اقلیت‌ها از این حیث قابل ملاحظه نمی‌باشند. اکثریت قریب به اتفاق مردم ایران پیرو دین اسلامند و از این حیث جزئی از قلمروی جغرافیایی وسیعتری به نام جهان اسلام محسوب می‌شوند. در حدود ۹۹/۵۶ درصد از جمعیت کشور را مسلمانان تشکیل می‌دهند که خود به دو گروه شیعه و اهل سنت تقسیم می‌شوند. از این میان حدود ۹۴ درصد، شیعه اثنا عشری هستند. در قانون اساسی، اسلام دین رسمی ایران و مذهب جعفری اثنا عشری مذهب رسمی شناخته شده است که تا ابد غیر قابل تغییر است. بدیهی است نهادن این اصل در قانون اساسی به واسطه شیعه بودن اکثریت قریب به اتفاق ملت ایران بوده است. (حافظ نیا، ۱۳۸۷: ۲۰) با توجه به ماهیت شیعی انقلاب اسلامی و تعارض ماهوی با حکومت‌های سنی منطقه، گروه اهل سنت عمدتاً از سوی حکومت‌های سنی پیرامونی ایران مورد حمایت بوده و جهت گسترش نفوذ و ترویج عقاید مذهبی در بین این گروه اقلیت تلاش‌های فراوانی می‌نماید. این در حالی است که گروه‌های شیعی اقلیت در کشور های همسایه نیز مورد حمایت ایران بوده و ایران در صحنه‌های مختلف همواره سعی در دفاع از حقوق آنها دارد. در حال حاضر در بین کشورهای شمالی، آذربایجان (۷۰درصد) اهل تشیع دارد. (نصرتی، ۱۳۹۱: ۸۳) آنها از جانب ایران مورد حمایت هستند. در کشور آذربایجان هر چند اکثریت مردم آذربایجان را اهل تشیع تشکیل می‌دهد اما سیاست‌های رهبران سیاسی آنها و

نیز حاکمیت کمونیسم قبل از فروپاشی شوروی و نفوذ اندیشه‌های سکولار و نیز ترویج وهابیت و یهودیت بعد از فروپاشی، منجر به تأثیرات قابل توجهی شده است. می‌توان گفت عمدتاً اسلام در این مجموعه به جای اینکه عامل وحدت و همگرایی باشد بیشتر عامل تفرقه و واگرایی خواهد بود. (سیمبر، ۱۳۸۸: ۱۲۳) عامل هفتم تنش در مدل هاگت در اثر نیروهای خارجی عمل کرده و در واقع بصورت عامل "فشار خارجی" مطرح است. این عامل را می‌توان در تمامی محورهای شمالی، شرقی، غربی و جنوبی در مناطق مرزی مشاهده نمود. در این محدوده، مهمترین گستره جغرافیایی گروه اهل سنت در ایران، استان‌های مرزی شمالی یعنی استان گلستان و بخش‌هایی از غرب استان گیلان و بخش کوچکی از شرق استان اردبیل می‌باشد. اهل تشیع مورد حمایت ایران نیز در جمهوری آذربایجان مشاهده می‌شود.

۷- کوچ فصلی چادرنشینان دامدار در دو سوی مرز

در دهه سوم از عمر جمهوری اسلامی، مسائل گوناگون داخلی از جمله زنده شدن دوباره احساس‌های قومی و محلی گرایی، در کنار پویش‌های سیاسی در مرزهای ایران (مانند حضور آمریکا در افغانستان و به واقع در کنار مرزهای ایران) نیاز جدی به پرداختن به مسائل فرهنگی، سیاسی - اجتماعی و اقتصادی عشایر مرزنشین را نشان می‌دهد (مؤسسه ابرار معاصر، ۱۳۸۶: ۵۳۴) در مدل پیتر هاگت به دلیل عمل نیروی این عامل در داخل مرزها برای هر دو کشور مجاور به عنوان عامل درونی محسوب شده و بصورت "فشار داخلی" عمل می‌کند. با توجه به تدابیر مرزی که عبور افراد را به صورت عادی از مرزهای ایران غیر ممکن می‌سازد لذا اثر این عامل نسبت به عوامل دیگر چندان در فضای سرزمینی ایران محسوس نیست و صرفاً وجود این گروه‌های کوچ نشین در مجاورت مرزها که گاهاً دارای دنباله در آنسوی مرز هستند یعنی عشایر و ایلاتی که در آنسوی مرز هم به همین شکل در کشور همسایه حضور دارند می‌توانند بصورت بالقوه عامل تنش محسوب گردند. در نواحی مرزی ایران، برخی ایلات و عشایر کوچ نشین به چشم می‌خورند که اغلب در داخل مرزها و بین مناطق مرتفع و کم ارتفاع داخلی به کوچ و ییلاق - قشلاق می‌پردازند و تحرک آنها بسوی ماورای مرزها کمتر دیده می‌شود. در گذشته به منظور استفاده از مراتع آنسوی مرزها در برخی نقاط، کوچ روها حتی از مرز عبور کرده و تا مساحتی از خاک کشور همسایه را در پی مرتع حرکت می‌کردند.

اما اکنون به دلایل امنیتی و کنترل مرزها این امر در فضای سرزمینی ایران به ندرت احساس می‌شود، بجز در محدود نواحی که چندان قابل توجه نیست. شخم زدن ایل‌راه‌های عشایری و تخریب مراتع از سوی برخی روستائیان مناطق مرزی، مهمترین مشکلات عشایر است که آنان را ناچار مجبور به عبور از اراضی زراعی و یا ورود به خاک ترکمنستان می‌کند. (Golestan.ir) منطقه قشلاقی مرزی مراوه تپه در استان گلستان عمده ایل‌راه عشایر خراسان شمالی است. ایل‌راه جنوبی در مسیر جنوبی نواحی قوچان، فاروج، شیروان، اسفراین، جنوب بجنورد، قوری میدان و مراوه تپه است و ایل‌راه میانی نیز از قوچان تا مانه و سملقان ادامه دارد. همه ساله بهار و تابستان را در چراگاه‌های بیلاقی دامنه کوه‌های شاه جهان و سرانی شیروان، ارتفاعات فاروج و آلاذاق سپری می‌کنند. ۵ هزار خانوار عشایر در قالب سه ایل با جمعیت ۳۰ هزار نفر به شیوه سنتی کوچ رو و نیمه کوچ رو با ۸۰۰ هزار رأس دام کوچ روی می‌کنند. (rangvarehayeyekrang.ir)

۸- جنبش یا جنبش‌های جدایی طلب در فضای داخلی یک کشور

از دیدگاه آقای پیتر هاگت، این عامل، که می‌تواند از گرایش‌های مختلف قومی، مذهبی، زبانی و... برآمده باشد یک عامل مؤثر در ایجاد ناآرامی و تنش در فضای سرزمینی کشورهاست و بصورت یک عامل "فشار داخلی" مطرح است. در سال ۱۳۰۱ شورش عملیات نظامی ترکمن‌ها علیه دولت مرکزی صورت گرفت که با سرکوب عملیات از سوی دولت مرکزی و تخته قاپو کردن عشایر ترکمن همراه بود. (پیشگاهی فرد و امیدی آوج، ۱۳۸۸: ۶۱) با پدید آمدن دوره گذار سیاسی در سال ۱۹۷۹ م (پیروزی انقلاب اسلامی)، زخم‌های کهنه و خشم-های فروخورده دوباره سر باز کرد و در پرتو القائنات قدرت‌های سیاسی فرا منطقه‌ای، جنبش سیاسی خلق ترکمن در سالهای ۱۹۷۹ - ۱۹۸۰ م (۱۳۵۸ ه.ش) شکل گرفت. این جنبش بر اصلاحات ارضی و کسب خودگردانی‌ها و اعاده حقوق از دست رفته تأکید می‌کرد ولی تبدیل آن به خشونت مسلحانه به رهبری گروه‌های چپ سبب شد پس از مدت کوتاهی با دخالت دولت مرکزی بحران پایان پذیرد. تجربه جدید طرح خواسته‌ها که به روش ناصحیحی پایه گذاری شد بار دیگر قوم ترکمن را با چالش جدیدی رو به رو کرد؛ آنها همچنان در کمین فرصت دیگری بودند. فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی، پیدایش دولت مستقل ملی ترکمنستان

را در پی داشت که این خود سبب شد بخشی از آرزوهای دیرینه ترکمنها تحقق یابد. از سوی دیگر، موقعیت ضعیف ژئوپلیتیک ترکمنستان نسبت به ایران، باعث شد این کشور سیاست مسالمت جویانه و محتاطانه‌ای در قبال ایران در پیش بگیرد. اقلیت ترکمن ایران به دلیل مشترکات قومی و نژادی، زبانی، تاریخی، اجتماعی و دینی با مردم جمهوری ترکمنستان، به طور طبیعی نسبت به این کشور علاقه دارند و دولت ترکمنستان تکیه گاه عاطفی و سیاسی خوبی برای آنها به شمار می‌رود؛ بویژه اینکه رئیس جمهور ترکمنستان در اجلاس سال ۱۳۷۸ ریش سفیدان ترکمن سراسر جهان لقب "ترکمن باشی" (رهبر ترکمن‌های جهان) را دریافت کرد. استقبال و مشایعت گرم مردم منطقه گنبد کاووس از آقای صفر مراد نیازف رئیس جمهوری ترکمنستان و اعضای کابینه‌اش - که برای شرکت در مراسم دوپست و شصت و ششمین سالگرد تولد محتو مقلی فراغی، شاعر و عارف بزرگ و نامدار ترکمن در روستای زادگاهش، آق توقای در شهرستان مینودشت به این منطقه سفر کرده بود- حاکی از علاقه مندی ترکمن‌های ایران به آرمان قوم ترکمن بود. (حافظ نیا، ۱۳۷۸: ۱۷۹-۱۷۸) تأسیس حزب دمکرات آذربایجان به رهبری پیشه‌وری با هدف کسب خودمختاری در سال ۱۳۲۴ ه.ش با عملیات نظامی دولت علیه آنان در سال ۱۳۲۵ ه.ش و کنترل آنان همراه بود. (پیشگاهی فرد و امیدی آوج، ۱۳۸۸: ۶۱) با پیروزی انقلاب اسلامی، هرچند مدرنیزاسیون زبان فارسی و تشدید احساسات ناسیونالیسم ترک می‌توانست عامل واگرا در بین آذریها باشد اما مشارکت فعال و گسترده آذریها در شئون اداری، سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی، علمی، فنی و مذهبی حتی در سطوح عالی رهبران، توانسته تا حدودی از بروز احساسات واگرایانه و محلی گرایانه آذریها جلوگیری کرده و به عنوان یک عامل بازدارنده در برابر تحركات تجزیه طلبانه باشد.

۹- استقرار منابع مهم بین‌المللی در نزدیکی مرز یا امتداد یافته در دو سوی مرز که مورد ادعای همسایگان باشد

از آنجایی که ایران در منطقه انرژی خیز خاورمیانه و مرکز بیضی استراتژیک واقع شده بر حساسیت این موضوع افزوده است. لذا با توجه به حساسیت این منابع، در اینجا به بررسی منابع مشترک نفت و گاز ایران با همسایگان می‌پردازیم. این عامل جغرافیایی از دیدگاه پیترو

هاگت به عنوان یک منبع تنش زا بوده که بر روابط کشورها تأثیرگذار است و تأثیر آن بصورت "فشار خارجی" می‌باشد. با مطرح شدن منابع نفت و گاز خزر در محور شمالی، ایران با همسایگان شمالی در حوزه خزر در رابطه با این مسأله (باتوجه به بحث رژیم حقوقی و تقسیم نشدن مرز کشورها) دارای مشکل است که لازم به بررسی می‌باشد. پس از فروپاشی اتحاد شوروی و ایجاد کشورهای جدید مستقل در اطراف دریای خزر آمار و ارقام بسیار متفاوتی درباره میزان ذخایر نفت و گاز این دریا انتشار یافته و موجب شده که بدون اثبات این ادعاها اقدامات غیر معقول از سوی بعضی کشورهای مجاور دریای خزر به عمل آید. براساس آمار ارائه شده در سال ۲۰۰۳ ذخایر نفت و گاز دریای خزر به ترتیب ۳ و ۴ درصد ذخایر تأیید شده جهان است. (مستقیم، ۱۳۸۴: ۵۰) در جدول زیر ذخایر شناخته شده و مکشوفه نفت و گاز در مناطق چهارگانه دریای خزر ارائه شده است.

جدول ۱: ذخایر اثبات شده نفت و گاز در مناطق چهارگانه دریای خزر

نام حوضه	نفت میلیارد بشکه	گاز تریلیون فوت مکعب	جمع کل نفت خام میلیارد بشکه
دریای خزر شمالی	۱۰/۸	۱۵۶/۹	۴۵/۸
آمو دریا (جیحون)	۰/۸	۲۳۰/۴	۴۰/۳
دریای خزر جنوبی	۱۷/۴	۳۶	۲۳/۹
اوستوبرگ شمالی	۲/۴	۲/۴	۲/۸
جمع کل	۳۱/۴	۴۲۵/۷	۱۱۲/۸

منبع: (دهقان، ۱۳۸۴: ۵۷)

در حال حاضر هر کدام از کشورهای ساحلی بدون در نظر گرفتن مسائل قانونی و بحث حقوقی خزر بصورت یکجانبه و بعضاً در همکاری با شرکت‌های خارجی اقدام به بهره برداری از منابع نفت و گاز خزر می‌نمایند. در خصوص بهره برداری از منابع زنده و غیر زنده دریای خزر توافقی حاصل نشده و به جای رژیم حقوقی متناسب با وضعیت جغرافیایی آن، توافقات دو و

سه جانبه بنای استحصال منابع دریا می‌باشد. (احمدی پور و دیگران، ۱۳۸۹: ۱۰۸) برای بهره برداری و استحصال منابع هیدروکربوری دریای خزر، کشورهای تازه استقلال یافته به علت نداشتن فناوری و ذخایر ارزی مناسب به منظور سرمایه گذاری در راستای استحصال منابع نفت و گاز قراردادهای متعددی با کنسرسیوم‌های نفتی خارجی منعقد کرده‌اند. (مستقیم، ۱۳۸۴: ۵۳)

۱۰- ادعاهای ارضی

یکی از عوامل جغرافیایی تنش آفرین بین کشورهای همجوار، ادعای یک کشور به خاک یا آب کشور همسایه برای حفظ موقعیت برتر و حیاتی مناطق و منابع مرزی خود است که در مدل پیتر هاگت بصورت یک نیروی بیرونی دارای "فشار خارجی" می‌باشد. ارزش استراتژیک مناطق همواره برای دولت‌مردان کشورها یک امر بدیهی می‌باشد. از آنجایی که مرزهای ایران حاصل قبض و بسط‌های تاریخی است مسائل سرزمینی در آن به چشم می‌خورد. در حال حاضر بحث ادعای کشورهای شمالی ایران در خصوص رژیم حقوقی خزر، یکی از مسائل مطرح در مناسبات ایران با این کشورهای همجوار می‌باشد. پس از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی و پدیدار شدن سه کشور جدید در حاشیه دریای خزر، هر یک از سه کشور جدید خواهان سهمی از دریای خزر شدند. (احمدی پور و دیگران، ۱۳۸۹: ۱۱۴) پیشنهادهای کشور-ها نشان می‌دهد که هر یک از دولت‌های ساحل دریای خزر صرف نظر از منافع منطقه‌ای، آنچه منافع ملی آنان را تأمین می‌کند مطرح می‌سازند عدم توافق بر سر سهم ایران همچنان یک موضوع قابل تعمق است.

۱۱- منازعه بر سر باروری مصنوعی ابرها به منظور تأمین باران در فضای داخلی یک کشور و ایجاد بارش در قلمرو کشور همسایه در اثر حرکت و جابجایی ابرها

این عامل جغرافیایی، یکی دیگر از عواملی است که از نظر آقای پیتر هاگت می‌تواند در بین کشورها ایجاد تنش کند. تأثیر این عامل در مناطقی است که از فناوری باروری ابرها جهت ایجاد بارش استفاده می‌شود و یک عامل جدید است که با پیشرفت تکنولوژی شکل گرفته، و از این جهت یک عامل تکنولوژیکی نیز محسوب می‌گردد. البته به دلیل شدت کم این عامل در ایجاد تنش نسبت به عوامل دیگر و نو بودن آن، موارد قابل ذکری در این رابطه گزارش نشده و از این لحاظ نمی‌توان گستره و شدت عمل زیادی برای این عامل تنش زا متصور بود.

در سال ۱۳۷۸ در بخشی از گلستان و گیلان این طرح اجرا شده است. (Dana.ir) کشور روسیه دارای این تکنولوژی است و در زمستان، سیستم سیبری در ایران فعال است و مناطق شمالی ایران تحت تأثیر این سیستم و توده‌های هوای آن هستند. لازم به توضیح است که این مؤلفه در صورت ناهماهنگی یا اختلال در سیستم بارشی که منجر به تغییر یا هرگونه اختلال یا ایجاد بارش‌های غیر منتظره در نواحی غیر از نواحی مورد انتظار که گاهاً سرزمین کشور همسایه است می‌شود می‌تواند موجبات نارضایتی و اعتراض کشور همسایه را به دنبال داشته باشد.

ارزیابی و اولویت بندی عوامل جغرافیایی برحسب ارجحیت در ایجاد تنش در محور شمالی

ایران

با توجه به تفاوت میزان تأثیر و عملکرد هر کدام از نیروها و عوامل تنش زای مطرح شده در خصوص ایجاد تنش در روابط ایران و همسایگان شمالی آن، با بررسی میزان ارجحیت هر کدام از عوامل دوازده گانه پیتر هاگت در قالب ۱ پرسشنامه و بر اساس طیف لیکرت، طی جلسات مختلف طوفان فکری با خبرگان جامعه آماری تحقیق حاضر، که براساس نمونه گیری غیر احتمالی قضاوتی انتخاب شده، به تعداد ۳۰ نفر از کارشناسان و مطلعین از وضعیت محدوده مورد مطالعه که شامل اساتید جغرافیای سیاسی و مطالعات منطقه‌ای بوده‌اند، اهمیت کمی هر کدام از عوامل مشخص و غربالگری انجام شد. عواملی که از میزان ارجحیت کمتری بر- خوردارند غربال شده که اطلاعات مربوط در جدول شماره ۲ آمده است. میزان اعتبار هر پارامتر به کمک طیف لیکرت (از ۱ یعنی کاملاً مخالف تا ۵ یعنی کاملاً موافق) و همچنین ضریب ارجحیت پارامتر مربوط با ارزشگذاری از ۱ تا ۴ از منظر کارشناسان ارزیابی می‌گردد. ضریب ارجحیت برای سنجش و مقایسه مجموع عوامل، ارزیابی شد و پرسشنامه دیگری جهت اولویت بندی عوامل تدوین گردید. در نهایت پس از توزیع پرسشنامه‌ها بین افراد مورد نظر، ۶۰ پرسشنامه تکمیل شده مورد بررسی قرار گرفت و نتایج حاصل در جدول ۳ منعکس گردیده است. شیوه مقایسه و تحلیل، بصورت سلسله مراتبی (AHP) بوده که در حوزه تصمیم- گیری چند معیاره MCDM از نوع چند شاخصه و با استفاده از نرم افزار Excel انجام شد. بدین ترتیب پس از تشکیل درخت سلسله مراتبی، در ابتدا میزان اعتبار هر پارامتر یعنی میزان

موافقت جامعه نمونه با هر پارامتر به کمک استخراج میانگین اعداد یه دست آمده (۱ تا ۵) و نیز ضریب ارجحیت هر پارامتر توسط میانگین اعداد حاصل (۱ تا ۴) جهت اولویت بندی مشخص شد. سپس با توجه به ضریب اهمیت هر پارامتر، وزن هر پارامتر در مقایسه با دیگر پارامترها به دست آمد. در ادامه با ضرب کردن اعتبار هر پارامتر در وزن آن، اعتبار وزنی هر پارامتر مشخص شد. نهایتاً، مجموع اعتبار وزنی برای هر ۱۲ عامل به دست آمد که امکان مقایسه کمی عوامل را فراهم آورد. فرایند تحلیل سلسله مراتبی در هنگامی که عمل تصمیم گیری با چند گزینه رقیب و معیار تصمیم گیری روبروست می‌تواند استفاده گردد. معیارهای مطرح شده می‌تواند کمی و کیفی باشند. اساس این روش تصمیم گیری بر مقایسات زوجی نهفته است. تصمیم گیرنده با فراهم آوردن درخت سلسله مراتبی تصمیم آغاز می‌کند. درخت سلسله مراتب تصمیم، عوامل مورد مقایسه و گزینه‌های رقیب مورد ارزیابی در تصمیم را نشان می‌دهد. سپس یک سری مقایسات زوجی انجام می‌گیرد. این مقایسات وزن هر یک از فاکتور ها را در راستای گزینه‌های رقیب مورد ارزیابی در تصمیم را نشان می‌دهد. در نهایت منطق فرایند تحلیل سلسله مراتبی به گونه‌ای ماتریس‌های حاصل از مقایسات زوجی را با یکدیگر تلفیق می‌سازد که تصمیم بهینه حاصل آید. (قدسی پور، ۱۳۸۱: ۶)

جدول ۲: میزان ارجحیت عوامل دوازده گانه پیتر هاگت

وزن	ضریب ارجحیت	اعتبار	پارامترها (عوامل)
۰/۴۳۶	۳/۲۹	۴/۰۱	تمایل دولت محصور در خشکی برای دسترسی به آب های آزاد از طریق فضای سرزمینی کشور یا کشورهای همسایه
۰/۲۱۰	۲/۰۱	۳/۰۲	خط تقسیم آب (آب پخشان)
۰/۴۳۴	۳/۱۷	۳/۹۹	تغییر مرز بین المللی به دلیل تغییر مسیر رودخانه
۰/۴۹۲	۴/۷۷	۴/۸۵	اختلاف در تعیین مرز و چگونگی بهره برداری از دریاچه مشترک
۰/۲۰۸	۲	۳/۰۱	ربودن آب علیای رود توسط کشور فرادست رودخانه
۰/۴۹۰	۳/۸۱	۴/۵۶	گسترش سرزمینی و فضایی یک گروه واحد قومی - زبانی در دو سوی مرز بین المللی
۰/۴۴۲	۳/۳۱	۴/۵۰	حمایت از گروه اقلیت وابسته به گروه اکثریت در آن سوی مرز
۰/۲۲۱	۲/۰۶	۳/۰۶	کوچ فصلی چادرنشینان دامدار در دو سوی مرز
۰/۴۸۹	۳/۷۲	۴/۵۵	جنبش یا جنبش های جدایی طلب در فضای داخلی یک کشور
۰/۴۸۲	۳/۳۳	۴/۵۱	استقرار منابع مهم بین المللی در نزدیکی مرز یا امتداد یافته در دو سوی مرز که مورد ادعای همسایگان باشد
۰/۴۹۸	۵	۵/۲۲	ادعاهای ارضی
۰/۲۱۲	۲/۰۲	۳/۰۴	باروری مصنوعی ابرها و تأثیر آن در ایجاد تنش در اثر حرکت به سرزمین کشور مجاور

منبع: یافته‌های تحقیق

غربالگری و تعیین اهمیت عوامل، نشان دهنده کمترین و بیشترین میزان عددی و وزن عوامل بر حسب نتایج پرسشنامه سنجش ارجحیت است. عواملی که گویای ارجحیت کمتر و یا عدم اهمیت در زمینه ایجاد تنش در روابط بین ایران و همسایگان شمالی هستند با میزان ارجحیت کمتر از ۳، بر اساس طیف لیکرت مشخص شده‌اند. همچنین، عواملی که مطابق نظر مصاحبه شوندگان با کسب میزان ارجحیت بالاتر، بیشترین امتیاز را در ارتباط با تنش آفرینی داشته‌اند رتبه بندی می‌گردند. از بین ۱۲ عامل، ۸ عامل با کسب میزان ارجحیت بیشتر با میزان عددی متفاوت دارای ارزش علی بوده که به عنوان آلترناتیو (A) یا گزینه‌های هدف، برای تعیین اولویت در سنجش و مقایسه در ماتریس، در رابطه با ابعاد تعریف شده مسأله (سیاسی، اقتصادی، فرهنگی - اجتماعی و امنیتی - نظامی) بررسی می‌شوند که در جدول زیر، رتبه‌های عوامل (گزینه‌ها) و مقادیر عددی آنها مشخص می‌باشند.

جدول ۳: رتبه بندی گزینه‌ها (عوامل)

رتبه	وزن نهایی	گزینه‌ها (عوامل) A
۷	۲/۹۴	A1 تمایل دولت محصور در خشکی برای دسترسی به آب‌های آزاد از طریق فضای سرزمینی کشور یا کشورهای همسایه
۸	۲/۹۰	A2 تغییر مرز بین المللی به دلیل تغییر مسیر رودخانه
۲	۳/۶۱	A3 اختلاف در تعیین مرز و چگونگی بهره برداری از دریاچه ی مشترک
۳	۳/۴۶	A4 گسترش سرزمینی و فضایی یک گروه واحد قومی - زبانی در دو سوی مرز بین المللی
۶	۳/۲۴	A5 حمایت از گروه اقلیت وابسته به گروه اکثریت در آن سوی مرز
۴	۳/۴۲	A6 جنبش یا جنبش‌های جدایی طلب در فضای داخلی یک کشور
۵	۳/۴۰	A7 استقرار منابع مهم بین المللی در نزدیکی مرز یا امتداد یافته در دو سوی مرز که مورد ادعای همسایگان باشد
۱	۳/۸۸	A8 ادعاهای ارضی

منبع: یافته‌های تحقیق

همانطور که مشاهده شد، عامل A8 در اولویت اول قرار گرفت و بر اساس نتایج تکنیک AHP، رتبه ی اول را از بین عوامل دیگر کسب نمود.

نتیجه گیری:

از آنجایی که مرزهای شمالی ایران از نوع مرزهای تحمیلی هستند، در زمره تنش زاترین مرزهای ایران محسوب می‌گردند که در برگزیده منابع و عوامل تنش آفرین متعددی بین ایران و کشورهای شمالی می‌باشند. در بررسی نظری عوامل جغرافیایی تنش براساس مدل پیتر هاگت، در نواحی مرزی شمال ایران از گوشه شمال غربی تا شمال شرقی، مجموعاً در عامل اول؛ ۴ محدوده تنش زا، در عامل دوم؛ ۱ محدوده، در عامل سوم، ۳ محدوده، در عامل چهارم؛ ۴ محدوده، در عامل پنجم؛ ۱ محدوده، در عامل ششم ۳ محدوده، در عامل هفتم؛ ۳ محدوده، در عامل هشتم؛ ۱ محدوده، در عامل نهم؛ ۲ محدوده، در عامل دهم؛ ۴ محدوده، در عامل یازدهم؛ ۴ محدوده با شدت و ضعف و میزان تأثیر متفاوت به چشم می‌خورد و در عامل دوازدهم؛ با توجه به تازگی و نو بودن عامل تنش و عدم گزارش رسمی در خصوص ایجاد تنش از جانب این عامل، تاحال محدوده مشخصی قابل ذکر نبوده اما بصورت بالقوه، امکان عمل و تأثیر آن در آینده محتمل می‌باشد. براساس نتایج تحلیل‌های کمی حاصل از پرسش-نامه‌ها و نظرات خبرگان جامعه آماری تحقیق، از میان این ۱۲ عامل معرفی شده، ۴ عامل یعنی "خط تقسیم آب (آب پخشان)"، "بودن آب علیای رود توسط کشور فرادست رودخانه"، "کوچ فصلی چادر نشینان دامدار در دو سوی مرز" و "باروری مصنوعی ابرها و تأثیر آن در ایجاد تنش در اثر حرکت به سرزمین کشور مجاور" به ترتیب با ضریب ارجحیت ۲/۰۱، ۲، ۲/۰۶ و ۲/۰۲ از کمترین اهمیت در ایجاد تنش بین ایران و همسایگان شمالی برخوردارند و ۸ عامل دیگر با کسب میزان اهمیت بالاتر نسبت به این ۴ عامل از تأثیرگذاری بیشتری در ایجاد تنش و منازعه برخوردارند. در بررسی اولویت ۸ عامل باقی مانده که دارای اهمیت زیادی هستند عامل "A8 (ادعاهای ارضی)" با وزن ۳/۸۸، در اولویت اول قرار دارد. این بدان معنی است که این عامل، در مرزهای شمالی ایران در ایجاد تنش بین ایران و کشورهای شمالی همجوار ایران تأثیر زیادتری دارد و توجه بیشتر به این عامل تنش آفرین ضروری می‌باشد. همچنین عامل "A3 (اختلاف در تعیین مرز و چگونگی بهره برداری از دریاچه مشترک)" با

وزن ۳/۶۱، عامل "A4 (گسترش سرزمینی و فضایی یک گروه واحد قومی - زبانی در دو سوی مرز بین‌المللی)" با وزن ۳/۴۶، عامل "A6 (جنبش یا جنبش‌های جدایی طلب در فضای داخلی یک کشور)" با وزن ۳/۴۲، عامل "A7 (استقرار منابع مهم بین‌المللی در نزدیکی مرز یا امتداد یافته در دو سوی مرز که مورد ادعای همسایگان باشد)" با وزن ۳/۴۰، عامل "A5 (حمایت از گروه اقلیت وابسته به گروه اکثریت در آن سوی مرز)" با وزن ۳/۲۴، عامل "A1 (تمایل دولت محصور در خشکی برای دسترسی به آب‌های آزاد از طریق فضای سرزمینی کشور یا کشورهای همسایه)" با وزن ۲/۹۴، و عامل "A2 (تغییر مرز بین‌المللی به دلیل تغییر مسیر رودخانه)" با وزن ۲/۹۰ در رتبه‌های بعدی از رتبه دوم تا هشتم به لحاظ تأثیر در تنش‌زایی قرار گرفتند. این عوامل که از مهمترین عوامل تنش‌زا در نواحی مرزی شمال ایران محسوب می‌شوند ریشه در جغرافیای این ناحیه دارند که هم در شکل عوامل طبیعی و هم عوامل انسانی مطرح می‌باشند و عدم توجه به آنها و نبود تدابیر هوشمندانه در خصوص رفع و یا بی‌اثر ساختنشان می‌تواند مناسبات ایران با کشورهای واقع در آنسوی مرزهای شمالی را تحت تأثیر قرار داده و تهدیدی در روابط بین ایران و این کشورها باشند.

منابع فارسی

کتاب

- ابوالفضل، بهنیافر و هادی، قنبر زاده (۱۳۸۹)، پیامدهای ژئوپلیتیکی-امنیتی تغییر بستر رودخانه‌های مرزی کشور با تاکید بر مدیریت محیطی آنها (مطالعه موردی رودخانه هریرود شهرستان سرخس- مجموعه مقالات دومین همایش بازنگری روابط ایران و آسیای مرکزی پس از فروپاشی شوروی و چشم انداز آینده- دانشگاه فردوسی مشهد-۵۴ و ۵۵ آبان
- اطلس جامع گیاتشناسی (۱۳۹۰)، راهنمای کامل جهان امروز، تهیه و تدوین: واحد پژوهش و تألیف گیاتشناسی، زیر نظر سعید بختیاری، تهران: انتشارات مؤسسه جغرافیایی و کارتوگرافی گیاتشناسی
- پیشگاهی فرد، زهرا (۱۳۸۴)، مقدمه‌ای بر جغرافیای سیاسی دریاها با تأکید بر آبهای ایران، انتشارات دانشگاه تهران
- جعفری ولدانی، علی اصغر (۱۳۹۴)، چالش‌ها و منازعات در خاورمیانه، پژوهشکده مطالعات راهبردی
- جلیل، روشندل و رافیک، قلی پور (۱۳۷۷)، ارمنستان، انتشارات وزارت امور خارجه، تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی
- حافظ نیا و دیگران (۱۳۸۹)، افق‌های جدید در جغرافیای سیاسی، تهران: انتشارات سمت
- حافظ نیا، محمد رضا (۱۳۸۷)، جغرافیای سیاسی ایران، تهران: انتشارات سمت
- درایسدل و اچ، بلیک، جراید (۱۳۷۴)، جغرافیای سیاسی خاورمیانه و شمال آفریقا، ترجمه: دره میر حیدر، تهران: وزارت امور خارجه
- دهقان، فتح اله (۱۳۸۴)، دریای خزر و امنیت ملی، تهران: مؤسسه فرهنگی هنری بشیر علم و ادب
- زهرا، احمدی پور، احسان لشگری تفرشی و قاسم قنبری (۱۳۸۹) ژئوپلیتیک دریای خزر، انتشارات جغرافیایی نیروهای مسلح
- ژرژ، پی یر (۱۳۷۴)، ژئوپلیتیک اقلیت‌ها، ترجمه: سیروس سهامی، تهران: نشر واقفی

- علی اصغر روشن و نوراله فرهادیان (۱۳۸۵)، فرهنگ جغرافیای نظامی، انتشارات دانشگاه امام حسین
- عزتی، عزت الله (۱۳۸۹)، جغرافیای استراتژیک ایران، انتشارات سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، تهران، جلد دوم
- قدسی، پورحسن (۱۳۸۱)، مباحثی در تصمیم‌گیری چند معیاره، فرآیند تحلیل سلسله مراتبی، نشر دانشگاه امیر کبیر
- کاظمی، احمد (۱۳۸۴)، امنیت در قفقاز جنوبی، انتشارات ابرار معاصر
- مجتهدزاده، پیروز (۱۳۹۱)، جغرافیای سیاسی و سیاست جغرافیایی، انتشارات سمت
- محمد، اخباری و محمد حسن، نامی (۱۳۸۹)، جغرافیای مرز با تأکید بر مرزهای ایران، انتشارات سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، تهران: چاپ دوم
- مستقیمی، بهرام (۱۳۸۴)، حفظ محیط زیست دریای خزر: راهکارهای دیپلماتیک، تهران: وزارت امور خارجه
- موسسه ابرار معاصر (۱۳۸۶)، مرزهای ایران، جلد اول: انتشارات موسسه فرهنگی و مطالعات و تحقیقات بین‌المللی ابرار معاصر ایران
- مویر، ریچارد (۱۳۷۹)، درآمدی بر جغرافیای سیاسی، ترجمه: دکتر دره میرحیدر، تهران: سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح
- هاگت، پیتر (۱۳۹۱)، جغرافیای ترکیبی نو، جلد ۲، ترجمه: دکتر شاپور گودرزی نژاد، تهران: سمت

مقالات

- امیری و مستجابی سرهنگی (۱۳۹۳)، نقش متغیرهای ژئوپلیتیکی در چالش مرزی ایران و عراق، فصلنامه علمی ترویجی علوم و فنون مرزی، شماره ۱۰، دوره پنجم
- حسین، مختاری هشی، مهدی، مومنی و مهرداد، باقری (۱۳۹۳)، تدوین راهبردهای آمایش مناطق مرزی، مطالعه موردی مرزهای شرقی کشور، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، سال ۲۹، شماره سوم

- زهرا، پیشگاهی فرد، امیدی آوج، مریم (بهار و تابستان ۱۳۸۸)، ارتباط بین پراکندگی اقوام ایرانی و امنیت مرزها، مجله ژئوپلیتیک، شماره ۱۴
- سیمبر، رضا (۱۳۸۸)، ایران و منطقه‌گرایی در آسیای جنوب غربی: راهبردها و راهکارها در سیاست خارجی ایران، دو فصلنامه تخصصی پژوهش سیاست نظری، شماره پنجم
- شهریار، نصرتی و بازدار، شهناز (۱۳۹۴)، تحلیل تأثیر فرایند جهانی شدن بر عناصر فرهنگی اقوام ایرانی با استفاده از تکنیک (SWOT) (مطالعه موردی: قوم تالش)، هشتمین کنگره انجمن ژئوپلیتیک، سنندج
- فریبرز، احمدی دهکاء و رقیه محمد سلیمی، (۱۸ مهر ۱۳۹۲)، هیدروپلیتیک و تأثیر آن در چشم‌انداز روابط کشورهای حوزه جنوب غرب آسیا (مطالعه موردی: رودخانه هیرمند)، اولین همایش ملی ژئوپلیتیک جنوب غرب آسیا، دانشگاه پیام نور طالقان
- قربانی نژاد و دیگران، (۱۳۹۲)؛ بررسی و نقد نظریه‌های تنش و منازعه کشورها و ارائه مدل نظری، نشریه سیاست دفاعی، شماره ۸۲
- محسن، جان پرور و علی، محروم (۴-۵ آبان ۱۳۸۹)، بررسی زمینه‌های همکاری استان‌های مرزی با کشورهای آسیای مرکزی (مطالعه موردی استان گلستان)، مجموعه مقالات دومین همایش بازنگری روابط ایران و کشورهای آسیای مرکزی پس از فروپاشی شوروی
- موفقیان و فرجی راد (۱۳۹۱)، بررسی و تحلیل منشأ جغرافیایی و فرهنگی تنش بین ایران و پاکستان، پژوهشنامه خراسان بزرگ، شماره ۱

Ressources

- Prescott & Trigss, G.D (2008),**International Frontiers and: Boundaries LAW,politic and Geography**,leidan & Boston: Martinus Nijhoff publisher (Haggett,peter,(2000) Geography a Modern Synthesis,pearson Education limited, Edinburgh Gate:prntice Hall.
- Laurie,N.(2007),**propoor water ?The privatization and Global of Horizons:Geographical scale in the poverty Debate**.Special Themed Issue Geoforum,NO.38(5), <http://www.dana.ir/news/601095>.
http://golestan.irib.ir/asset_publisher/ugRs8EYqvk8c/content
<http://daneshnameh.roshd.ir/mavara/mavara-index.php>